

Prof. Dr.

KEMAL H. KARPAT

HALİL İNALCIK

WILLIAM MCNEILL

ALBERT HOURANI

STANFORD J. SHAW

CHARLES ISSAWI

ARNOLD TOYNBEE

OSMANLI ve DÜNYA

Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri

İÇİNDEKİLER

Sunuş.....	7
Türkçe Çeviriye Önsöz	11
Giriş	
KEMAL H. KARPAT	17
Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Yeri	
ARNOLD J. TOYNBEE	35
YORUM John W. Barker	53
Dünya Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu	
WILLIAM H. MCNEILL.....	63
YORUM Andrew C. Hess.....	82
Modern Avrupa'nın Gelişmesinde Türk Etkisi	
HALİL İNALCIK.....	87
YORUM C. M. Kortepeter.....	97
Modern Ortadoğu'nun Osmanlı Geçmişi	
ALBERT HOURANI.....	103
Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım	
KEMAL H. KARPAT	131
YORUM C. A. O. Van Nieuwenhuijze.....	159
Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600–1914): Bazı Gözlemler ve Sorunlar	
CHARLES ISSAWI.....	171
Amerikâda Osmanlı ve Türk Araştırmaları	
STANFORD J. SHAW	187
İndeks.....	201

GİRİŞ

KEMAL H. KARPAT

Osmanlı tarihi, tarih araştırmalarının üvey evladıdır. Dünya tarihi hakkında yazılan pek çok kitap ve özgül olarak Avrupa ve Asya ile ilgili olan pek çok çalışma, Osmanlıları görmezden gelmeye veya onlara sadece geçerken kısa bir bölüm veya üç beş beylik kanaat tahsis etmeye devam etmektedir. Öte yandan ondokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın başlarında kaleme alınan Osmanlı tarihi hakkındaki kaynak eserler, mesela Hammer-Purgstall, J. W. Zinkeisen ve N. Jorga'nın eserleri büyük ölçüde Osmanlı vekayinameleri (kronik), saray tarihleri ve Bizans'a ait eserlerden derlenmiş faydalı bilgileri içermekle birlikte; geçerli ilmî standartlar, metodoloji ve kavramsal sofistasyonu göğüslemekte yetersiz kalmaktadır.

H. A. Gibbons'un *The Foundation of the Ottoman Empire* [Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu] adlı eserinin 1916'da neşri, küçük bir grup Osmanlı uzmanı [*Ottomanist*] arasında Türk tarihinin incelenmesinde yeni bir araştırma ve anlama çağının şafak sökümü gibi memnuniyet çığıklarıyla karşılandı. Ne var ki, onların kehanet ve beklentileri hiçbir zaman gerçekleşmedi. Zira hem Türkiye'de hem de dışarıda, Osmanlı

tarihinin büyük kısmı hâlâ geleneksel tarzda yazılmaktaydı ve çoğunlukla konunun daha objektif bir şekilde ele alınması bir yana; Osmanlı sisteminin sosyal, ekonomik ve organizasyona dönük yönlerinin de ortaya çıkmasına izin verebilecek kavramsal bir çerçeveden mahrum bulunuyordu.

Osmanlı-Türk tarihinin bu ihmalini haklı göstermek zordur; zira Osmanlı Devleti, neredeyse başlangıcından sonuna kadar kendine mahsus sosyal, ekonomik ve siyasi organizasyon modelleri geliştirmiş ve Avrupa tarihiyle yakından ilişki içinde evrilmiştir. Aslında Osmanlı tarihi, Orta ve Batı Avrupa'daki olayların gidişatından etkilendiği gibi, onları etkilemiştir de; öte yandan Osmanlı Devleti'nin yükseliş ve düşüşü, büyük ölçüde Avrupa tarihinin gidişatını belirleyen benzer ekonomik ve sosyal güçlerin eseridir.

Osmanlı yönetiminin, aynı zamanda çoğu Osmanlı yönetimi altındaki etnik, dilsel ve dinî grupların ekseriyetinin kimliğini koruyup sürdüren Güneydoğu Avrupa, Ortadoğu ve hatta Kuzey Afrika toplumlarını dönüşüme uğrattığı ve onlar üzerinde damgası bulunduğu görüşünü reddedecek bazı tarihçiler ve sosyal bilimciler vardır. Osmanlı Devleti, Ortaçağ ve modern zamanlarda üç tektanrılı dini birden (İslâm, Hıristiyanlık ve Yahudilik) resmen tanıyan ve etnik ve dilsel alt gruplarıyla birlikte uyumlu bir şekilde bir arada yaşamalarını güvence altına alan tek siyasi organizasyondur. Osmanlı idaresinde şu ya da bu zamanda yaşamış etnik veya dilsel grupların sayısı altmışın üzerindedir. Avrupa, Asya ve Afrika'daki çağdaş devletler ve federe cumhuriyetlerin yaklaşık otuzsekizi kısmen veya tamamen, şu veya bu zamanda Osmanlı egemenliğine girmiştir. Dolayısıyla Osmanlı tarihi, Balkanlar ve Ortadoğu'daki bazı çağdaş devletlerin tarihinin mütemmim bir cüzüdür:

Osmanlı yönetiminin altı yüzyıl (1299-1918) boyunca üç kıtaya yayıldıkça heterojenleşen ve modern devletlerdeki iç insicamı sağlayan unsurların pek çoğundan mahrum bulunan bir devleti idare etmekte kullandığı metotlar henüz gerektiği gibi anlaşılmış ve tam anlamıyla açıklanmış değildir. Osmanlıların örgütlenişi ve yönetimiyle ilgili, Osmanlı yönetimi altında bulunup da devlet olmayı başarmış etnik ve dilsel grupların mensuplarınca sık sık dile getirilen mevcut teorilerin çoğu, yapılan son araştırmalarda elde edilen bulgularla desteklenmemiştir. Bu teoriler, millî olmayan Osmanlı Devleti'ndeki hadiseleri açıklamak için millî bir tarih bakış açısını kullanmakta mündemiç temel çelişkiyle daha en başından çürüğe çıkmaktadır. Böylece Osmanlı Devleti'nin Bizans'ın bir kopyası olduğu yolundaki Helenistlerin öteden beri öne sürdükleri tez ya da Osmanlı yönetici sınıfının kendi ihtida etmiş akrabalarından teşekkül ettiğine dair bazı Slav bilim adamlarının mücadelesi ve pek çok başka etnosentrik teorinin tek yanlı ve eksik kaldığı ortaya konulmuştur. En son araştırmalardan bazıları göstermiştir ki, gerçekte Osmanlı Devleti uzun ömürlü oluşunu, kendisine mahsus bir dâhilî teşkilata borçludur; bu teşkilat ise teb'anın mesleği, şahsî yetenekleri ve dinî ve cemaî yakın ilişkileri ve yönetimin görevlerinin buna uygun olarak tanımlanmasını dikkate alır.¹ Bu çok-etnili ve çok-dinli Osmanlı Devleti, bir sosyo-etnik denge vasıtasıyla iç tutarlılığını kurmayı başarmıştır; bu dengenin uzun ömürlülüğü ise devlet veya yönetim düzeyinde millî bir

1 Ünlü tarihçi A. J. Toynbee'nin yazdığı aşağıdaki deneme, Osmanlı Devleti'nin Ertuğrul'un başkanlığında ufak bir göçebe grup tarafından kurulduğu üzerinde durmaktadır. Son araştırmalar göstermektedir ki, Türkçe konuşan kentli ve göçebelerin Anadolu'ya yaygın göçü, Osmanlı Devleti'nin kurulmasından önceye rastlar ve kuruluşunu hazırlar. Dolayısıyla göç, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda –hâlâ incelenmeyi bekleyen– temel bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

ideolojinin olmayışından güç almıştır. Fiiliyatta yeni sosyal, ekonomik ve siyasi güçler mevcut cemaî ve dinî mukaveleye (*arrangement*) sorun çıkarmış ve etnik milliyetçiliğin, yani klasik Osmanlı Devleti'nin asıl temelini teşkil eden kendi kendisini dengeleyici çok-etnili ve çok-dinli teşkilata taban tabana zıt bir devlet organizasyonu ilkesinin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu meydan okumayı göğüsleyemeyen devlet, kendisini önce evrensel bir İslâm, sonra da ulusal bir Türk devletine dönüştürmek için nafîle yere çabaladıktan sonra tedricî olarak çözülmüştür.

Şurası açıktır ki, Osmanlı tarihi haksız yere bir ihmale mahkûm edilmiştir. Bu ihmalin gerekçeleri, Osmanlı ve Avrupa devletleri arasındaki değişen siyasal ilişkiler, Batıda Türklerle ilgili imajın giderek kötüleşmesi ve nihayet Osmanlı yönetimine karşı bir mücadele sürecinde milliyetçiliğin yükselişi ve bağımsız devletlerin doğuşu gibi hadiselerle gömülüdür. Bu devletlerin Osmanlı tarihine hiçbir ilgi göstermedikleri ise açıktır.

Osmanlı tarihinin ihmaline götüren sebepleri kısaca tek tek ele almak gerekir. Konstantinopolis'in 1453'te Türklerin eline geçmesi ve akabinde Türklerin Batı'ya saldıracakları ve Hıristiyanlığı yıkacakları korkusunun ortaya çıkması, Türkler hakkındaki Batılı imajın oluşumunu tayin eden en güçlü uyarıcı oldu. Robert Schwobel'in ortaya koyduğu gibi; Avrupalılar, Osmanlılarca vazedilen sorunu anlayabilmek için, "İslâm ve Akdeniz ile ilgili Ortaçağ *korpus*'una şiddetle cezbedildiler... ve Ortaçağların anti-Müslüman ve Haçlı Seferi literatüründe geliştirilen düşünce ve ifade biçimlerine koca bir yeni malumat kütesini adapte ettiler." Dahası, aynı yazara göre, Konstantinopolis'in düşüşü, Rönesans insanlarının hümanistik bir tarih ve toplum görüşü geliştirmek için mücadele verdikleri bir zamana rastladı ve "yeni bir yaratıcı ve ras-

yonel insan başarısı çağında öncü olarak hakiki şiir ve kadim hikmetin dirilişini selamladı. Aslında Türklerin başarısının, hümanistlerin kendilerine güvenlerinin ve iyimserliklerinin altını kazmaya katkıda bulunduğunu düşünmek akla yatkın görünmektedir...” Onaltıncı yüzyılda Avrupalılar arasında Türklerin imajında korkudan saygıya, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda ise lakaydi ve küçümsemeye doğru vuku bulan değişme, Norman Daniel tarafından ustaca sergilenmiş olup daha fazla işlenmesine ihtiyaç yoktur. Şu kadarını zikretmek yeterlidir: Modern çağda bile Avrupa'nın Türkler ve Osmanlı Devleti imajı aynı Ortaçağ kavramlarından beslenmeye devam etmiştir; bu kavramlar Haçlı seferlerini meşrulaştıragelmiş ve gerçekte ekonomik ve kültürel emperyalizm çağında işe yaramıştır.

Öte yandan onsekizinci yüzyıl sonu ile ondokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı bölgesindeki olaylar hakkında içeriden, bilgileri haiz insanlar tarafından üstlenilen bazı Avrupalı araştırmalar daha olgusal olup pratik amaçlar peşindedir. D'Ohsson, Engelhardt, Ubcini, Urquhart ve diğer kişiler –ki sık sık Avrupa hükûmetleri adına çalışmışlardır– bu dönemde esasen somut ticari, ekonomik, idari ve siyasi değişim sorunlarıyla meşgul olmuşlardır.

Avrupalı yazarların ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında Osmanlı Devleti'ne karşı tavrı, Doğu Sorunu'ndan, yani Osmanlı Devleti'nin kaçınılmaz çöküşü, topraklarının parçalanması ve Ortadoğu'daki yeni nüfuz alanlarının belirlenmesi ile ortaya çıkan karmaşık sorunlardan da derinlemesine etkilenmişti. Avrupalı akademisyenlerin, kıyamet saatleri olduğunu düşündükleri [aynı çağdaki] Osmanlı toplumu hakkında objektif incelemeler yapmasını beklemek neredeyse ihtimal dışıdır.

Avrupalıların Osmanlılara olumsuz bakışı, büyük ölçüde ondokuzuncu yüzyılda başlayan Balkanlardan, sonra da Ortadoğu'dan çıkan milliyetçi tarih-yazımlarından destek bulmuştur. Bu yeni bağımsızlığına kavuşan ülkelerin tarihçileri hemen hemen müttefikan milliyetçi bir yaklaşımı benimsedi ve Osmanlı Devleti'ni kendi millî devletlerinin filizlendiği matriks olarak değil, güya kendi Ortaçağ devletlerinin doğal evriminin modern siyasi sistemler haline gelmesine engel olan yabancı bir iktidar olarak gördüler. Osmanlı yönetimi bu tarihçiler için millî sürtüşmeler, toplumsal dengesizlikler, ekonomik gerilik ve millî hedef ve ihtiraslarını yerine getirmek için her türlü kusuru yağırdıkları kullanışlı bir günah keçisi haline geldi.

Osmanlı Devleti'nin meşru halefi olan Türkiye bile Osmanlı'ya hayırhah davranmadı, dahası merhum Fuat Köprülü'nün Osmanlı mirasına saygın bir yer kazandırma yolundaki önemli araştırmalarına ve şahsî çabalarına rağmen... Cumhuriyet rejimi, gençliği, hem tarihî hem de kültürel olarak Osmanlı geçmişi ile özdeşleştirmeden eğitmek için 1923'ten sonra özel çabalar sarf etti. Haddizatında gençliğin modernlik, Türklük ve milliliğe bakışı Osmanlı'ya ait olan hemen her şeyin inkârı ve şiddetle reddine dayanıyordu. Gerçekte "Osmanlı" ibaresi, yeni neslin dilinde ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin çöküşüne tanık olan Avrupalılar arasındaki "ala-turka" (*a la Turque*) gibi hor ve hakir gören bir ibareydi.

Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin nihai çözülüşü, onu pratik siyaset alanından uzaklaştırdı ve istemeyerek de olsa tarihin daha nesnel bir değerlendirmesine zemin hazırladı. Dahası, 1922'de saltanatın, 1924'te de hilafetin ilgası, Osmanlı-Müslüman ümmetini Avrupadan ayıran bazı kurumları yıktı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Batılı modellere dayalı bir millî devlet geliştirme çabalarında açıkça görüldüğü gibi

Batı'nın üstünlüğünü sembolik olarak kabul etti. Bu nedenle, Osmanlı Devleti hakkında Cumhuriyet'in ilanından sonra çoğu Avrupalının yazılarının yeni rejimin reformist girişimlerini selamlaması ve onları hararetle Osmanlı zamanında yürürlükte olan kasvetli atalet ve gelenekçilikle karşı karşıya koyması anlaşılabilir.

Beklenebileceği gibi, Avrupa'da Osmanlı Devleti hakkındaki hakikaten önemli incelemeler 1923'ten sonra, özellikle de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir. Sadece birkaç isim zikretmek gerekirse, (sık sık karşımıza çıkan bazı subjektif önyargılarına rağmen) F. Babinger, P. Wittek, Bernard Lewis, A. J. Toynbee, Claude Cahen, Robert Mantran, H. A. R. Gibb ve H. Bowen gibi profesörler bir dizi önemli çalışma ile Osmanlı medeniyetinin gerçek niteliğini tanıttı, İslâm ve Ortadoğu tarihindeki vazgeçilmez rolünü vurguladı ve bu alana yeni bir ilgi uyandırdılar. Dahası, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından hem Türkiye'de hem de Balkanlarda Osmanlı Devleti hakkında yavaş yavaş bir görüş değişikliği meydana geldi.

Türkiye'de başlangıçtaki Osmanlıları toptan red tavrı, tedricî fakat artan bir biçimde yerini gerek radikal gerekse muhafazakâr gruplar arasında geçmişle hararetle bir özdeşleşmeye bıraktı. İlk grup [radikaller], çağdaş Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal aksaklıklarını, bozulan maddi şartların ve az gelişmiş olduğu varsayılan ve Batı emperyalizmi tarafından sömürülmüş Osmanlı toplumsal düzeninin diyalektik sonuçları olarak açıklamaya giriştiler. Radikaller Avrupa'yı suçlamaya yönelerek kısmen Osmanlıları rehabilite etti ve dolaylı yoldan kendi geçmişleriyle barıştılar. Muhafazakârlar ise çağdaş Türk kültür ve değerlerinin temelini İslâm kültüründe ve Osmanlı siyasi tecrübesinde buldular. Kendi tarihlerini çok daha tarafsız bir gözle görmeye olduğu kadar, yüksek ilmî standartlarda başarıya da yetenekli yeni bir Türk ilim adamları neslinin

doğuşu, aynı zamanda Türkiyede Osmanlı araştırmalarının mevcut popülerliğine katkıda bulunmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Balkan tarihçileri de siyasi mecburiyetler gereği ülkelerinin millî tarihini Marksist tarihî determinizm çerçevesinde açıklamaya zorlandılar ve sonuçta Osmanlı dönemi “feodal çağ” olarak yaftalandı; buna göre ondokuzuncu yüzyılda kendi toplumları küçük burjuvazi ve kapitalizme, ertesi yüzyılda ise sosyalizme doğru ilerleyecekti. Bazı zorlama Marksist yorumlara rağmen Balkan tarih-yazımı (historiografisi), Osmanlı Devleti’nin toplumsal ve ekonomik yapısına yeni ışıklar düşüren değerli niceliksel veriler ortaya koymuştur. Osmanlı tarihinin daha olgusal bir incelemesine yönelik bu eğilim, maalesef şimdilerde Marksist terminolojiye kendini kaptırmış olup, İkinci Dünya Savaşı’ndan önce geçerli olan yaklaşımdan çok daha zehirli olacağını belli eden milliyetçi bir yaklaşıma yerini bırakır görünmektedir.

Arapların Osmanlı tarihine yaklaşımları da Balkan tarih-yazımı modelini yakından takip etmektedir fakat Türk-Arap dış ilişkilerinin değişimlerine göre, özellikle 1939-1945 ve 1952-1967’deki Türk karşıtı şiddet sırasında sürekli olarak bir o yana, bir bu yana gidip geldi. Yakınlarda Zeine N. Zeine gibi birkaç Arapça konuşan bilim adamı, Osmanlı tarihini daha objektif bir şekilde ele almak ve Osmanlıların Arap kültürü ve toplumuna yaptığı siyasi katkıyı yeniden değerlendirmek yolunda ciddi çabalarda bulundu. Her ne kadar müteveffa Uriel Heyd tarafından konulan yüksek standardı takip edenler nispeten az ise de Osmanlı tarihi konusunda çalışan İsraililerin araştırmaları üstün nitelikte ve objektifliktedir.

İkinci Dünya Savaşı’nı müteakip ortaya çıkan bütün bu çabalar değerli olmakla birlikte Osmanlı tarihi, Batı’da veya başka herhangi bir yerdeki daha büyük bilim camiasının kabul ve takdirini kazanmayı başaramamıştır. Bugün Osmanlı

araştırmaları hâlâ dar bir Türkolog ve Oryantalist grubun inhisarındadır. Kendi cehaletleri içine sıkışıp kalmış birçok araştırmacı, Osmanlı tarihini sınırlı önemi haiz bir “batınî” (*esoteric*) alan olarak değerlendirmektedir.

Bu satırların yazarı büyük bir Tarih Kurumu’nun yıllık toplantısını planlayan komiteye bir mektup göndermiş ve sadece Osmanlı tarihine mahsus bir oturum yapılmasını teklif etmiştir. Komite bu teklifi geri çevirmiştir; gerekçesi ise daha önemli araştırma alanları olduğu idi-görünüşe göre Osmanlı tarihinin, genel tarih araştırmalarıyla sınırlı bir ilgisi vardı. Özellikle toplantı programına dâhil edilen entipüften konulara göz atan biri, komitenin özgül bir durum, alan veya dönemin tarihle ilgisini değerlendirme ölçütünü anlamakta bir hayli güçlük çekebilirdi. Dolayısıyla bugüne kadar atılan adımlara ve onun Batılı olmayan toplumdaki toplumsal ve ekonomik dönüşümü anlama yönündeki potansiyel katkısını olduğu kadar Avrupa, Ortadoğu ve Kuzey Afrika tarihiyle hayati ilgisine rağmen Osmanlı tarihi araştırması hâlâ en fazla ihmale uğrayan ve bilinmeyen araştırma alanlarından biridir.

Osmanlı tarih, toplum ve medeniyetine yeni ve giderek artan bir dikkati ve daha yoğun bir araştırmayı davet eden zorlayıcı bir dizi neden vardır. Dahası, Osmanlı Devleti artık uluslararası politikada ve bölgesel tartışmalarda aktif bir faktör olmadığı için incelenmesi, ümit verici bir şekilde, partizan polemik ve pratik güdülerden nispeten bağımsız olarak yapılabilir. Osmanlı araştırmalarının lehine öne sürülen ilk ve en temel gerekçe, Osmanlı Devleti’nin Avrupa toplum ve tarihiyle dirsek temasıdır. Avrupada onbeşinci ve onaltıncı yüzyıldaki yaygın toplumsal ve ekonomik dönüşüm ile Osmanlılardaki arazi organizasyonu, yüksek oranda şehirleşme, üretim artışı ve ticari malların pazarlanmasındaki artış, loncaların gelişmesi ve iç ve dış ticarete –Ortadoğu ve Akdeniz havzasıyla

Avrupalıların ticaretindeki değişimler de dâhil olmak üzere–yaşanan mütekabil değişim arasında ilişki bulunmaktadır.

Batı'yla ticari ilişkilerin sürmesi, bu giriş yazısında fazlasıyla karmaşık kaçabilecek nedenlerle onaltıncı yüzyılda bir süre için ticarete bir durgunluk yaşanmışsa da, Osmanlı dış ilişkilerinde ana noktadır. Bununla birlikte Osmanlılar; Venedikliler, Cenevizliler ve daha sonra da Felemenk, İngiliz ve Fransızlarla deniz ticaretini ve Kuzey Avrupa'ya kadar uzanan karayollarını son yıllara kadar Batı'yla iletişimi sürdürmekte kullanmışlardır. Osmanlıların Hint Okyanusu, Batı Asya ve Afrika civarındaki ülkelerle ticari ilişkileri vardı. Söz konusu ticari ilişkilerin yalnız Osmanlı toprakları ile Avrupa arasında değil, aynı zamanda genel olarak Asya, Afrika ve Avrupa arasında da toplumsal ve kültürel etkileşimi kolaylaştırdığı tahmin edilebilir.

Osmanlı Devleti ticaretin önüne yeni fırsatlar açmıştır. Ortadoğu'daki ticarete Haçlıların tehdidinde son vermiş ve böylece iki bölge arasında, Venedik'in ekonomik olarak egemen olduğu Bizans zamanında olduğu gibi bağımlılığa değil, eşitliğe dayalı yeni ve daha kapsamlı bir alışveriş modeli için şartları oluşturmuştur. Gerçekte birden fazla kavmi bünyesinde barındıran Osmanlı toplumu, Müslümanlar ve gayrimüslimlerden mürekkep geniş ve agresif bir yerli tüccar ve zanaatkâr orta sınıfın doğuşuna ve korumacı gümrük tarifelerine bağlı olarak onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında serpilmeye başlamıştır. *Res turcales* (Türk malları) Kuzeyorta Avrupa pazarlarına satılırken, bütün inanç ve dillere mensup Osmanlı tüccarları Ancona, Viyana ve diğer şehirlere gidiyor ve mağazalar açıp, çeşitli ticari ilişkiler kuruyor, hatta kendilerine mahsus bir kredi sistemi bile geliştiriyorlardı.

Siyasi olarak Osmanlı Devleti, ekonomik gücünü Avrupalı müttefiklerinin gücünü desteklemek amacıyla kullanmıştır. Kapitülasyonlar, yani 1536'da veya 1569'da Fransa'ya, daha

sonra da Hollanda ve İngiltere'ye tanınan ticaret imtiyazları, bu ülkeleri Roma'daki Papa'ya karşı mücadelelerinde güçlendirmek ve Avusturyalı Habsburglara karşı muhalefet etmek üzere tasarlanmıştı. Fransa'nın onaltıncı yüzyılda millî bir devlet olarak doğması, onun Osmanlılarla ittifakı sayesinde büyük ölçüde kolaylaştırılmış bulunuyordu. Batı Akdeniz'deki Türk donanması, Fransa'nın güney cenahını düşmanlarının her türlü hücumundan koruyor ve Fransız monarklarına güçlerini kuzeyde yoğunlaştırma ve böylece Fransız millî devletlerinin cephelerini güvenceye alma imkânı tanıyordu.

Osmanlı yönetimi aynı zamanda Avrupa Protestanlarını destekleme siyasetini de benimsedi. Güney Macaristan'daki, hatta Transilvanya'daki Kalvinistlerin başarısı bu siyasetin doğrudan bir sonucuydu. Bununla birlikte Osmanlıların Protestanlara verdiği desteği inceleyen araştırmacılar, bu siyasetin yalnızca emperyal planlarla motive edildiği kanaatinde-dirler. Başka deyişle bu araştırmacıların gözünde Osmanlı'yı sevk eden motifler, bu girişimlerden neşet eden somut ve uzun süreli sonuçları görmezden gelecek kadar güçlü bir ahlaki gerekçe addedilmiştir. Osmanlıların Protestanlara verdikleri desteğin, diğer şeyler arasında Protestanlık ile İslâm arasındaki benzerlikleri müzakere ettikleri mektuplaşmalarla eşzamanlı düşmesi, en azından Doğu ile Batı arasında kültürel-felsefi bir fikir alışverişi meselesi olarak yeterince değerlendirilmemiştir. Osmanlılar her halükârda, 1572'de Saint Bartholomew Günü'nde, Huguenot katliamının sebep olduğu İstanbul'daki derin şaşkınlığın açıkça gösterdiği gibi, Avrupa'daki dinî-kültürel gelişmeleri yakın takip ediyorlardı. Huguenotlar, Osmanlı yönetimi tarafından desteklenmişlerdir (Osmanlı hizmetinde Katoliklikten çıkmış pek çok kimse bulunuyordu).

Öyle görünüyor ki, Avrupa Protestanlığı aleyhtarı Osmanlı siyasetinin dört başı mamur bir incelemesi, ilk olarak Türk yardımının Avrupa kültür tarihinin gidişatını herhangi bir

şekilde etkileyip etkilemediğini, ikinci olarak ise Osmanlıların genelde dinî protestoya, özelde ise Hıristiyanlığa yeni bir kavrayış getirip getirmediğini kesinleştirmeyi amaç olarak önüne koymalıdır. Bu, bizzat Osmanlı yönetiminin, yine onaltıncı yüzyılda, merkezî otoriteye ve onu destekleyen sosyal düzene isyan etmiş heretik Kızılbaş ve Alevileri Ehl-i Sünnet namına Doğu Anadolu'da bastırmakla uğraştığı için özellikle önemli bir husustur.

Orta Avrupa'nın, özellikle de Habsburg yönetiminin onaltıncı yüzyıldan bu yana gelişen tarihi, Osmanlılarla o kadar sıkı bir şekilde birbirine dokunmuştur ki, birini ihmal ederek öbürünü incelemek imkânsızdır. Habsburgların onsekizinci yüzyılda Transilvanya, Banat, Kuzey Sırbistan, daha sonra da Bosna'da karşılaştıkları sosyal ve siyasi sorunlar, Osmanlılarca daha önceden kurulan nispeten sınıfsız sosyal düzene Avusturyalıların empoze ettikleri değişimlerin sonuçlarıdır. Bu toprakları ele geçirdikten sonra Habsburglar, bölgede büyük ölçüde Katolik soylulardan oluşan feodal bir sınıf vücuda getirdiler ve o zamana kadar hür olan köylüleri, özellikle farklı etnik ve dinî arka plana sahip olanları serf yaptılar. Sonuç, serfler ve diğer imtiyazsız gruplar arasında millî bilincin gelişiminde zirveye tırmanan sosyal huzursuzluk oldu. Sonunda, Avrupa tarihinin Osmanlı Devleti'yle ilişkisini sembolize edercesine, Habsburg hanedanının başı Arşidük Ferdinand'a, Balkanlarda oldukça eski bir Osmanlı kalesi ve büyük bir idari merkez olan Saraybosna'da suikast düzenlendi ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlama işaretini verdi. Osmanlı Devleti'nin ondokuzuncu yüzyılda Avrupa'nın siyasi, iktisadi, kültürel ve sosyal tarihiyle ilişkisi, daha fazla tartışmaya gerek kalmayacak derecede iyi bilinmektedir. Ne var ki, bu dönem bile, Avrupa, Asya, Afrika ve Osmanlı Devleti arasındaki etkileşim bilinmediği halde, katı bir tarzda Avrupa dış politikasının bakış açısından incelenmiştir.

Osmanlı tarihinin daha yoğun bir incelemesi sadece tarihî sebeplerle değil, aynı zamanda diğer çeşitli fikrî ve akademik mütalaalarla da üstlenilmiştir. Osmanlı Devleti tarih sosyolojisi, tarihî demografi, ekonomi tarihi ve karşılaştırmalı sosyal tarihle olduğu kadar sosyal, kültürel ve siyasi dönüşüm, genelde de modernleşmeyle de ilgilenen bilim adamlarına araştırmak için neredeyse sonsuz fırsatlar sunmaktadır. Dahası, Osmanlı idarecileri tarafından idari amaçlarla tesis edilmiş çeşitli çapraz-kültürel (*cross-cultural*) ve sosyal kurumlar, sosyal organizasyon üzerine yapılacak karşılaştırmalı incelemeler için faydalı modeller sunmaktadır. Böylece kişinin meşgalesine göre nüfusun sosyal tabakalara bölünmesi, Ortaçağ'a ait Ortadoğu ve Balkanlardaki sosyal tabakalaşma kalıplarını incelemekte bir temel olarak kullanılabilir. Bu sosyal organizasyonun hakkıyla anlaşılması, sırasıyla Osmanlı yöneticileri tarafından anlaşıldığı şekliyle; yani bireyleri, sosyal tabakalardaki mevkilerine uygun görevlere getirmeyi ve sosyal gruplar arasındaki ahengi korumayı tayin edici hayati ipuçları sunar. Bundan maada, nüfusun dine; yani Ortodoks, Ermeni, Yahudi ve diğer Müslüman milletlere göre dinî cemaatler halinde organizasyonu, sık sık ilim adamlarınca zikredilse de, onların modern zamanlardaki etnik bilincini ve ulus oluşumlarının doğuşundaki rollerini belirlemek için daha ayrıntılı araştırmaları bekleyen bir başka alandır.

Mahallî cemaatlerin (köy, kasaba, bucak, kabile) Osmanlı idari sistemindeki yeri, Osmanlı Devleti'ndeki liderlik gruplarının doğuşunu anlamak bakımından hayati önem taşıyan bir başka konudur. Aslında Osmanlı Devleti'ndeki mahallî cemaatler, bir dereceye kadar idari özerklik ve öz yönetime sahipti ve çeşitli etnik grupların halk kültürünü ve örf ve âdetlerini korumak noktasında can alıcı bir rol oynuyordu. Sırasıyla cemaat başpiskoposlarının (*primates*), ondokuzuncu

ve yirminci yüzyıllardaki milliyetçi akımlara halk desteğini harekete geçirmede hayati rolleri oluyordu.

Osmanlı toplumunu anlamak, pek çok sosyal âdet ve kurumun kökenine ışık tutabilir ve bugünkü Balkan ve Ortadoğu ülkelerini yöneten liderlerin tavır ve felsefelerini açıklamaya yardım edebilir. Bu kurum ve tavırların müşterek Osmanlı arka planı, Balkan ve özellikle de Ortadoğu toplumlarına belli bir temel ve kalıcı benzerlik kazandırmıştır ki bölgesel, kültürel ve dinî farklılıklara ve bölünmüş siyasi bağlılıklara rağmen bugüne kadar yaşamıştır. Aslına bakılırsa, devletin denetlediği toprak sistemi, İstanbul'u, fetih sırasında en fazla 70.000 nüfuslu bir şehirden yüzbinlerce sakini bulunan bir metropolise dönüştüren yoğun şehirleşme süreci ve Anadolu ile Balkanlarda yeni bir şehir merkezleri dizisi meydana getirilmesi, loncaların her türlü inançtan zanaatkârı içermesi, hububat üretimini kışkırtan zirai emtiaya artan talep, bütün etnik gruplar arasında ticaret merkezlerinin ve yeni tüccar sınıfların doğuşunu kolaylaştıran yoğunlaşan mal değiş tokuşu Balkanlar ve Ortadoğu halkları üzerine bir Osmanlı damgası vuran kurumlar ve süreçlerden bazılarıdır. Bu arka plan güçlerinin hiçbirini diyemsek bile en azından birkaçı hemen hiç incelenmemiştir.

Osmanlı Devleti'nde milliyetlerin ve milliyetçiliğin doğuşu nadiren üzerinde durulan bir başka hayati önemde konudur. Yunan, Sırp, Bulgar, Arap ve diğer milliyetçilikler üzerine yapılmış incelemeler çoğu kere romantik olup, bağımsızlık ve devlet olmak için millî mücadele uğruna çarpıtılmış çalışmalardır; dolayısıyla Osmanlı Devleti'ndeki millet oluşumunu tayin eden karmaşık sosyal, iktisadi, kültürel ve siyasi güçlere insafli bir şekilde bakmayı başaramamışlardır.² Gerçekte

2 Bu hususla ilgili ayrıntılı bir analiz için bkz. Kemal H. Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State*, Princeton (Center of International Studies), 1973.

Osmanlı Devleti'nde milliyetçiliğin gelişmesi, ticaretin gelişmesi, tüccar ve entelektüel seçkinlerin doğuşu, tecrit edilmiş etnik ve dile dayalı grupların yavaş yavaş daha büyük sosyal birimlerle kaynaşması, dinî cemaatlerin millî gruplara dönüşmesi ve sosyo-kültürel ve ekonomik etkileşimin bütün bu alanlarında geçerli Batılı ideolojik etkilerle ilişkisi içinde incelenirse daha iyi anlaşılabilir. Denilebilir ki, Osmanlı Devleti'nde çeşitli etnik grupların millet haline dönüşmesi, modern milliyetçiliğin ilk biçimlerinden biri olmasının yanı sıra, kendi gelişme yolunu izleyip kendisine mahsus bir kategoriye aittir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında millet oluşumunun karşılaştırmalı analizi kadar milliyetçiliğin dört başı mamur bir incelemesi, –ikisi de farklı yolları takip etmişlerdir– bu hayati önemdeki siyasi hadiseye ilişkin anlayışımızı genişletmeye önemli ölçüde katkıda bulunacaktır.

Osmanlı toplumunun incelenmesi, dinî bir arada yaşama ve organizasyon konusunda da önemli bilgiler sağlayabilir. Şu inkâr edilemez bir hakikattir: Osmanlı yönetimi hem İslâm'ın hem de Hıristiyan Ortodoksluğun savunucusu ve destekçisi olmuştur; dahası, mevcut modern formları belirlemekte, bilmeden de olsa, hayati bir rol oynamıştır. G. Trapezuntis'in, padişahın Ortodoks Kilisesi'yle ilişkileri ve Hıristiyan teb'anın padişaha karşı yükümlülükleriyle ilgilenen bazı Ortodoks patriklerinin yazıları –ayrıca Osmanlı yönetimince Ortodoks Hıristiyan din adamları tarafından formüle edilen bu teorileri ikmal etmek üzere geliştirilmiş siyasi tedbirler– Osmanlı Devleti'nde dinin ve eklezyastik (kiliseye ait) organizasyonun incelenmesini zorlu bir görev haline getirmektedir. Dahası, Osmanlı Devleti'nde İslâm'ın kurumsal ve ideolojik tezahürlerinin ve uzun zamandır Batılı İslâmiyatçıların ihmal ettikleri eklezyastik ve örfi hukuka dayalı ikili yargılama sisteminin

incelenmesi İslâm hakkındaki mevcut dogmatik ve dar anlayışımızı büyük ölçüde genişletecektir.

Osmanlı Devleti'nde dinin incelenmesiyle ilişkili başka ilgi çekici konular vardır; örneğin Müslim veya gayrimüslim folk dinleri, dinî tarikatlar, mistiklerin kardeşlikleri, heretiklerin cemiyetleri ve diğer çeşitli dinî akımlar ki, Osmanlı idaresinde farklı grupların sosyal hoşnutsuzluk ve istekleri kadar manevi ihtiyaçlarını da dile getirir. Söylemeye bile gerek yok ki, bütün bunlar bilimsel araştırmalar için neredeyse tükenmek bilmez konular sunmaktadır.

Son olarak Osmanlı şiiri, edebiyatı, müziği, dekoratif sanatları, minyatürü, mimarisi, şehir planlamacılığı ve yüksek kalitedeki diğer çeşitli sanat faaliyetleri, özündeki değere rağmen dünya tarafından büyük ölçüde bilinmeden kalmış durumdadır. Bu alanların incelenmesi insanlığın kültür ve sanat hazinesini önemli oranda zenginleştirebilir ve farklı kültür ve mazilere sahip halklar arasında yeni anlayış bağlarının geliştirilmesine hizmet edebilirdi.

Osmanlı tarihi, kültürü ve toplumu, topyekûn beşerî tecrübenin parçası olmaları hasebiyle araştırmacıların ilgi ve dikkatini hak etmektedir. Osmanlı medeniyeti ve temsil ettiği her şey, dünya tarihinin akışı dışında olmayıp, tam tersine onun organik bir parçasıdır. Osmanlılar, meziyet ve kusurları, başarı ve başarısızlıkları olan insanlardı. Bütün bunların yeri geldiğinde eleştirilmesi gerekir. Bununla birlikte eleştiri de, övgü de olgulara dayandırılmalı ve şimdiye kadar yapılageldiği gibi Türk ve Osmanlı olan her şeyin ayırım gözetmeksizin mahkûm edilmesi veya kutsanmasından ziyade objektif olarak ulaşılan sonuçları dile getirmelidir.

Osmanlıları partizanca desteklemek için değil, sadece adilce incelemek için savunuyorum. Aslına bakılırsa tek istediğim, bilimsel bir eserde gereken standart objektiflik ve tarafsızlıktır. Fikrî gelişmenin bu safhasında Osmanlı tari-

hi, İslâm ile Hıristiyanlık arasındaki uzun mücadeledeki bir başka muharebe bölümünden ibaret olarak değerlendirilmeye devam edilemez. Osmanlı Devleti, insanların, diğer sistemlerde yaşayan insanların tabi oldukları aynı tarih kanunlarına ittiba ederek yaşadıkları ve geliştirdikleri iktisadi/sosyal bir düzen ve kültürel/siyasi bir sistem olarak da görülmelidir.

Osmanlı araştırmalarını geliştirmek için zaruri olan pratik tedbirler, ilk olarak Ortadoğu, Balkan ve hatta Slav araştırmaları müfredat programını gerektirecektir. İkinci olarak dünya tarihi ve Osmanlı ile ilgili genel eserlerde, H. A. Cole'un genel ama öncü eseri *The Ottoman Impact on Europe*'da (Avrupa'da Osmanlı Tesirleri) giriştiği şekilde diğer dinlerin ve halkların tarihiyle uygun bir şekilde ilişkilendirmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin aslına uygun bir resmi çıkartılmalıdır. Osmanlı araştırmalarının gelişmesi için zaruri olan üçüncü safha; Doğu Avrupa, Batı Asya ve Kuzey Afrika'daki halkların tarih ve medeniyeti üzerine değerli bilgiler içeren mevcut Osmanlı belgelerini verimli bir şekilde kullanmak üzere, araştırmacılara imkânlar sağlayacak şekilde Türkçe öğretiminde çarpıcı ıslahlar yapılmasıdır. Dördüncü olarak, araştırmaların nispeten sakin, hür ve tarafsız yürütülebildiği bir yerde sadece Osmanlı araştırmalarına tahsis edilmiş bir kurum kurmak fevkalade cazip olur.

Son olarak, Osmanlı araştırmalarıyla ilgili çeşitli bilimsel organizasyonlar arasında daha yakın iş birliği kurmak esastır. Merkezi Bükreş'te olan uluslararası organizasyon olarak Güneydoğu Asya Araştırmaları Cemiyeti, Uluslararası Oryantalistler Cemiyeti ve üyeleri, Paris'teki Türk Araştırmaları Konseyi, Uluslararası Osmanlı ve Osmanlı-Öncesi Tarih Araştırmaları Komitesi ve ABD'deki Türk Araştırmaları Cemiyeti, Osmanlı araştırmalarını geliştirebilecek ve inisiyatif alabilecek bilimsel organizasyonlardan bazılarıdır. Böylece Ortadoğu, Balkanlar ve Kuzey Afrika'nın tarihini ve sosyal

değişmesini derinliğine incelemek ve diğer bilim alanlarına ilgili arka plan enformasyonu sağlayabilmek için Türkiye'deki çeşitli arşivlerdeki olağanüstü zenginlikteki Osmanlı kaynak malzemesinin daha iyi kullanılmasını gerçekleştirmek mümkün olabilir.

Elinizdeki cilt, Osmanlı araştırmalarına artan ilginin ifadesi olup, dünya tarihinde Osmanlı Devleti'nin yerini yeniden tayin etmek yolunda ortak bir çabayı ifade etmektedir. Kitap, önde gelen Osmanlı araştırmacılarının bazılarınca ve dünya tarihi ve Ortadoğu siyaseti ile ekonomisi konusundaki otoritelerce yazılmış yedi disiplinlerarası yazıyı içermektedir. Bu yazılar üzerine yapılan yorumların bazıları da bu ciltte yer aldı. Bazıları sonradan gözden geçirilen asıl yazı ve yorumlar, 6-9 Mayıs 1971 tarihinde Madison, Wisconsin Üniversitesi'nde toplanan Osmanlı araştırmaları hakkındaki bir konferansa sunulmuşlardı. Konferansa sunulan yazılardan üçü –ikisi Türkçenin öğretimiyle ilgiliydi, biri de çağdaş Türkiye'de uygulandığı şekliyle İslâm'la alakalıydı– gerek yer darlığı gerekse konunun bütünlüğü ile ilişkisizlikleri sebebiyle kitaba alınmadı.

Konferansı finanse eden Madison'da bulunan Wisconsin Üniversitesi'ndeki Uluslararası Araştırmalar ve Programlar'a özellikle teşekkür ederim. Aynı üniversitenin Tarih Bölümü'ndeki seçkin meslektaşlarıma da bir teşekkür borçluyum; onların konferansa kalpten destekleri, sadece başarılı olmasını temin etmekle kalmadı, aynı zamanda tarihsel araştırmalarda bir öncü olarak bölümün derin köklere sahip geleneğini sürdürmeye kendilerini adadıklarını da bir kere daha teyit etti.

Madison, 12 Mayıs 1973

Çeviren: Mustafa Armağan

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DÜNYA TARİHİNDEKİ YERİ

ARNOLD J. TOYNBEE

Osmanlı İmparatorluğu, Milâdî ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda şekillenmişti; fakat coğrafi yönden yayılışı onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda en yüksek seviyeye ulaştı. Bu iki yüzyıl boyunca imparatorluğun Avrupadaki batı cephesi Trieste ile Viyana'nın yakınlarında, kuzey cephesi Polonya'nın bitişiğindeydi. Karadeniz ile Azak Denizi birer Osmanlı gölü haline gelmişti. 1475'ten 1768'e kadar Osmanlı İmparatorluğu ile ona bağlı devletlerden başka hiçbir devletin bu denizlerde kıyısı yoktu. Kafkasya'nın batısı gibi, Asya'nın batısında Dicle ve Fırat nehirlerinin yatakları da ta İran Körfezi'ne kadar Osmanlı yönetimi altındaydı. İmparatorluk, Suriye'yi de en geniş coğrafi anlamıyla elinde tutuyordu. Arabistan'ın batısı bütünüyle, en güneydeki Yemen'i içine alacak şekilde, Osmanlı idaresindeydi ki bu da imparatorluğa Hint Okyanusu'nda bir kıyı sağlıyordu. Aynı şekilde, Kuzey Afrika da Mısır'dan en batıdaki Fas'ın doğu sınırına kadar Osmanlı topraklarıydı.

Osmanlı İmparatorluğu, böylece, Hint ve Atlas okyanuslarının arkasularının birbirine en fazla yaklaştığı bir

yer olarak, Eski Dünya'nın odak noktasını işgal ediyordu. İmparatorluk, İran Körfezi ile Kızıldeniz'den Akdeniz'e uzanan ulaşım hatlarının her iki kıyısını birden ayağı altında tutuyor; Akdeniz'i Karadeniz ve Azak Denizi'ne bağlayan boğazlara hükmediyordu. Bir zamanlar Osmanlı'ya ait olan bu bölgeyi kuşatan iletişim hatlarının önemi, günümüzün dünya havayolları haritasında ortaya çıkmaktadır. Bu bölge, neredeyse bütün devriâlem seferlerinin geçtiği bölgedir. Gerçi Osmanlı İmparatorluğu'nun zinde günlerinde Ortadoğu yollarının okyanus hatlarından daha az kullanıldığı doğru (ve belki de önemli) olabilir. Fakat bu, istisnai ve geçici bir durumdu. Dünya iletişimde bugünkü havayolları haritası, en eski kayıtların tarihinden bu yana kullanılagelen rotaların olağan haritası olmuştur. Ne olursa olsun, üç Eski Dünya kıtasının bulunduğu bu bölge, tıpkı daha önce ve sonra olduğu gibi, tarihinin Osmanlı safhasında da birinci sınıf bir rol oynamıştır.

Bu bölge, Osmanlı öncesinde, dünyanın en eski uygarlıklarına ve bugün neredeyse Hindistan'da ortaya çıkmış dinler kadar mensupları bulunan üç dine –Musevilik, Hıristiyanlık ve İslâm– beşiklik etmişti. Dolayısıyla, kıtaların bu buluşma noktası hep yaratıcı ve muhtemelen bu sebepten karışıklık içinde olmuştur. Bölge genellikle siyasi bakımdan dağınık bir durumdadır ve bunun sonucu olarak, kronik savaşlardan muzdariptir. Son 5.000 sene içinde bu bölgenin büyük kısmında bir süre için siyasi birliği ve bunun beraberinde barışı sağlayabilmiş dört –topu topu dört– imparatorluktan en sonuncusu Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Onun üç selefi ise, Birinci Pers İmparatorluğu (MÖ 538-334), Yakınoğudaki Roma İmparatorluğu (MÖ 62-MS 602) ve (650'den yaklaşık 850'ye kadar etkili olan) Arap [Emevî] İmparatorluğu olmuştur. Ancak şurasını da belirtmek gerekir ki, bölgedeki

bu barış ve birlik zamanları nadir vakalardandır ve her biri kısa ömürlü olmuştur.

Dört Ortadoğu imparatorluğu içinde sadece Osmanlı İmparatorluğu bölgenin tamamını bir süre için de olsa birleştirmeyi başarmıştır. Pers ve Emevî imparatorlukları bölgenin Yunanlara ait bölümünü, Roma İmparatorluğu da Irak'ı idaresi altına alamamıştır. Pers, Emevî ve Osmanlı imparatorlukları Irak ve Mısır'ı ilhak ettiler; bu iki ülke, ondokuzuncu asırda Kuzey Amerika ile Ukrayna'nın tahıl ekimine açılmasından önce dünyanın önde gelen tahıl ihracatçılarıydı. Bu dört imparatorluğun her biri bir gerileme ve çöküş yaşadı; barışı sağlayamaz oldu, ardından komşularının ve kendisine bağlı devletlerin gözündeki itibarını yitirdi. Bunlar, çöken imparatorluğun mirasına konmak için sabırsızlanıyorlardı. Fakat bu topraklar, sonunda komşu güçler yahut yeni kurulan yerli devletler arasında paylaşıldığı zaman her defasında bölge anarşiye düştü. Buna karşılık, imparatorluk yönetimi, gerileme sırasında bile daha tahammül edilebilir cinstendi; güçlü zamanlar ise gerçekten birer altın çağ sayılırdı.

Pers İmparatorluğu Yunanları idaresi altına almayı başaramayınca, Yunan devletlerinden biri olan Makedonya, diğerlerine ve hatta Pers İmparatorluğu'na tahakküm etmeye kalktı. Makedonyalı Filip Yunanları birleştirdi, oğlu İskender ise Pers İmparatorluğu'nu yıktı. Fakat, İskender'in ölümünden sonra, onun generalleri Pers İmparatorluğu'nu bölüştüler; Yunanistan tekrar parçalandı, böylece Roma İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar sürecek bir anarşi dönemi başladı. Sonra, gerek Emevî İmparatorluğu'nun gerekse Küçük Asya ve Güneydoğu Avrupa'daki Roma İmparatorluğu kalıntısının gerileme ve çöküşünün ardından yine anarşi vardı. Osmanlı İmparatorluğu da aynı yolu izledi. Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda iç bütünlüğu, kanun hâkimiyeti ve düzeni sağlamakta yeter-

siz kaldı. Avrupa ve Afrika'daki sınırları daralmaya başladı. Bununla beraber, hâkimiyeti altındaki Asya ülkelerini öylece muhafaza etti; hatta, 1914'lere kadar, müessir otoritesini yeniden tesis etti.

Ondokuzuncu yüzyılda Rus Çarı I. Nikola, Osmanlı İmparatorluğu'nu "Avrupa'nın hasta adamı" ilan etti. 1913'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Edirne'den batıya doğru ne kadar eski toprağı varsa hepsi, ya Habsburg ve Rus İmparatorluğu'na geçmiş yahut bölünerek yeni millî devletlere dönüşmüştü (Sırbistan, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk). 1918'e kadar ise Cezayir'den Irak'a kadar, vaktiyle Osmanlı idaresi altında bulunan bütün Arap ülkeleri, Hicaz ve Yemen hariç olmak üzere, ya Fransa'nın ya İngiltere'nin ya da İtalya'nın eline geçti. Osmanlı yönetiminin bu halefleri, kendilerinin bu işi Osmanlı'dan daha iyi yürüteceklerinden emindiler.

Fakat sonuçta, eski Osmanlı halklarının çoğunluğu için bu değişimin oldukça kötüye doğru cereyan ettiği ortaya çıktı. Kırım Tatarları kitleler halinde Sovyet Orta Asya'sına sürüldü. Romanya ve Bulgaristan, Sovyetler Birliği'nin gönülsüz uyduları oldu. Cezayir önce bir Batılı müstevliye karşı inatçı fakat mağlubiyetle sonuçlanan bir savaş, sonra da ızdıraplı fakat başarılı bir bağımsızlık savaşı vermek zorunda kaldı. Suriye'nin Fransız mandası altında, Libya'nın İtalyan idaresinde başına gelenler bunlardan daha az vahim değildi. Mısır'ın İngiliz tuzağından kurtulması yetmiş seksen yıl aldı; ondan sonra da bir defa İngiltere ile Fransa, iki defa da İsrail tarafından işgal edildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra kurulan Arap devletlerinden Ürdün ve Suriye'nin bir kısım toprakları, tıpkı Mısır'ın bir kısmı gibi, 1967'den bu yana İsrail işgali altında bulunuyor. Hicaz, Osmanlı yönetiminden çabucak Suud yönetimine geçiverdi; fakat her ne kadar mevcut

Necdli yöneticiler kendilerinden biri olsa da, Vahhabi idaresi muhtemelen Hicazlılara Osmanlı'dan daha az sevimli geliyor. Yemen ise biri Suudi Arabistan, diğeri Mısır tarafından desteklenen iki taraf arasındaki iç savaşın eziyeti altında kaldı.

Eski Osmanlı halklarının en talihsiz olanını ise Filistinli Araplar teşkil ediyor. Filistin, Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere tarafından Osmanlı İmparatorluğu'ndan zapt edilmişti. Sonra, halkının fikrine hiç başvurulmaksızın bu ülke, 1917'deki Balfour Deklarasyonu'nun belirlediği şartlar altında İngiliz mandasına sokuldu. Bu deklarasyonda İngiliz hükûmeti, Filistin'de Yahudiler için kurulacak millî bir yuvayı desteklemeyi vadediyordu.

Osmanlı idaresinde iken Filistinliler, kendi yurtlarına yerleşen yabancılar tarafından silinme tehlikesiyle karşı karşıya kalmadılar. İngiliz işgali altında ise (1918-1948) Yahudiler, Filistinlilerin iradesine rağmen, İngilizlerin silah zoru altında Filistin'e yerleştiler. Bu durum 1948'de İsrail Devleti'nin kuruluşuyla sonuçlandı ve 1949'daki ateşkes hattının İsrail tarafına düşen Filistinli Arapların çoğunun evleri ve toprakları ellerinden alındı. Evlerini kaybetmeyen Filistinliler ise ya İsrail'in idaresi yahut İsrail askerinin işgali altında bulunuyor. Filistinliler için Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması felakatin en büyüğü oldu. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki yerini alan ve şimdi İsrail'in kapı komşusu olan diğer Arap ülkeleri –Lübnan, Suriye, Ürdün, Mısır– için de küçük bir felaket sayılmazdı.

Bir kısım eski Osmanlı halklarının Osmanlı yönetiminden ayrıldıktan sonra başlarına gelenlerin incelenmesi, Osmanlı yönetiminin, tıpkı Habsburg yönetimi gibi, iftiraya uğradığını göstermektedir. Pek iyi bir devre olmayan en son aşamasında bile imparatorluk yönetimi, hâkimiyeti altında olanlar için,

daha sonra başlarına gelecek musibetlerden çok daha mutlu bir idare teşkil ediyordu.

Araplar, Bulgarlar, Romenler ve Kırım Tatarları için Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki dönem daha iyiye doğru bir dönüş olmadı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini alan devletlerden biri, yani Türkiye Cumhuriyeti için imparatorluğun dağılması kesinlikle daha iyiye doğru bir değişimi ifade ediyordu. 29 Ekim 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin cumhuriyet ilan eden bir kanunu kabul etmesiyle Osmanlı İmparatorluğu resmen ortadan kalktı. Osmanlı padişahlarının sonuncusu olan Vahideddin, 17 Kasım 1922'de sürgüne gönderilmiş, yerine yeni bir padişah nasbedilmemişti. 18 Kasım 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Vahideddin'in yerine bir halife tayin ettiyse de, 3 Mart 1924'te, hilafeti kaldırın ve hanedanın tamamını Türkiye Cumhuriyeti topraklarından çıkarın bir kanun Meclis'te kabul edildi.

Bunlar, dünya tarihi içinde tarihî hadiselerdir. Çünkü Ertuğrul'un oğlu Osman tarafından kurulan devlet, altı asır boyunca dünya siyasetinde etkili bir güç oluşturmuştu. İslâm tarihinde ise Hz. Muhammed'in 632'deki ölümünden bu yana, hilafet siyasi İslâm birliğinin bir sembolü olagelmmişti. Devletin bu devrimci hareketleri, kendisine meydan okuyanlara Osmanlı Türklerinin var olma azminin bir cevabıydı.

Aslında, var olduğu sürece Filistinli Arap Osmanlılarının hâmesi olan Osmanlı İmparatorluğu'nu devam ettirmek, Anadolu Türk Osmanlılarının kendi varlıklarını tehdit eder hale gelmişti; Türklerin bu yükten kurtulması gerekiyordu. Sultan II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırıp Osmanlı ordusunu yeniden organize ve modernize etmesinden bu yana, bütün Sünnî Osmanlı vatandaşları askerlik hizmetiyle mükellef tutulmuştu. Ne var ki bunun da bütün yükü Türklerin üzerine kaldı. Ertesi yüzyılda Osmanlı Türkleri

çok ağır kayıplar verdiler. Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ile üç kere daha savaşmış; 1911-13 ve 1914-18 arasında önce İtalya ile, sonra imparatorluğun Güneydoğu Avrupadaki devletlerinin meydana getirdiği ittifakla, son olarak da aynı anda Rusya, Fransa ve İngiltere ile sürekli savaş halinde olmuştur. Daha da kötüsü Osmanlı Türk askerleri, imparatorluğun yabancı devletlerle savaşmadığı zamanlarda bile, Makedonya, Arnavutluk ve Yemen'de, kendilerini hürriyet savaşçısı ve vatansever olarak gören yerel isyancıları bastırmaya çalışmışlardır. Osmanlı toprakları içindeki bu savaşlarda hastalıkların yol açtığı kayıplar, belki de silah yoluyla uğranılan kayıpları geride bırakacak kadar büyüktü. Osmanlı İmparatorluğu'nu bu şekilde yaşatmaya çalışmak, Osmanlı Türklerini ölümcül bir şekilde kan kaybına uğratiyordu.

Karşı konulmaz bir siyasi ve askerî gücün zorlamasıyla Türk Osmanlılar, üzerlerindeki Osmanlı yükünün büyük kısmından kurtuldular. 1918'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun daralmış sınırları içinde Türkler haricinde kalanlar, Anadolu ve İstanbul'daki Rum azınlık ile Doğu Anadolu'daki Laz ve Kürt nüfustan ibaretti. Fakat kaybettikleri topraklardaki hâkimiyet haklarından vazgeçmenin milletler için psikolojik zorlukları vardır—velev ki bu kayıp topraklar yabancı ve düşman olsa, hatta kaybedilene bir daha ele geçirme ümidi hiç bulunmasa bile... Emrivaki şeklindeki bir toprak kaybını, geleneksel açıdan bakıldığında millî menfaatlere aykırı gözükmesine rağmen, bir milletin gönüllü olarak kabul etmesi ise alışılmamış ve kayda değer bir hadisedir. İşte Osmanlı Mebusan Meclisi'nin bir kısım Türk üyeleri tarafından 28 Ocak 1920'de İstanbul'da kabul edilen ve 1921'de Ankaradaki Millet Meclisi tarafından onaylanan Türk Millî Misakı'nda, Osmanlı Türk halkı, Osmanlı Araplarının kendi geleceklerini belirleme hakkını açıkça tanımakta ve dolaylı olarak da Avrupa kıta-

sında, İstanbul ve Trakya üzerindeki kendi hak iddialarını sınırlamaktaydı.

Bu, Türk halkının toprak kayıplarını durdurma kararının ilanıydı. Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan kısımlarını –Doğu Anadolu'daki Laz ve Kürt bölgeleri hariç– elinde tutmaya veya tekrar ele geçirmeye çalışmak yerine, Türk halkı bundan böyle enerjisini Türklerin kesin bir çoğunluk oluşturduğu imparatorluk bölgelerindeki kendi millî kaynaklarını geliştirmeye teksif edecekti.

Türkler 1920'de bu karara varmakla kalmadılar. O günden bu yana geçen yarım asır boyunca, sürekli ve ısrarlı bir şekilde bu karara uygun davrandılar. Sonuçta Türk halkı, şimdiye kadar görülmedik bir nüfus ve refah seviyesine erişti. Modern eğitim ve buna paralel olarak modern teknoloji de kayda değer bir şekilde yaygınlaştı. 1919'da başlamak üzere on yıldan daha kısa zamanda Türk halkı, Batı halklarının yüzyılda başaramayacağı bir dizi temel reformu gerçekleştirdi. Kadınların özgürlüğü ile Latin alfabesinin kabulü en çarpıcı değişikliklerden ikisiydi. Türklerin hayatında bu kadar hızlı bir şekilde bu kadar büyük bir değişim, kendisini bu çileye veren nesil üzerinde büyük bir psikolojik gerilim meydana getiriyordu. O nesil bu gerilimi kabul etti ve dayandı, çünkü varoluşunun tehlikeye düştüğünü fark etmişti. Bu büyük olay başarıyla gerçekleşti; çünkü Türk halkı, tarihindeki bu kritik noktada büyük lider bulmak gibi bir şansa ve onun liderliğini izlemek gibi bir akl-ı selime sahipti. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliği olmadan Türk halkı varlığını devam ettirebilir miydi? Ve eğer Türk halkı onun liderliğini izlemese ve kendi payına düşeni yerine getirip onun liderliğini etkili kılacak şartları hazırlayacak cesaret, tahammül, dayanışma ve iradeyi göstermeseydi Atatürk başarılı bir lider olabilir miydi? Hayal gücü ve irade Atatürk'ün iki yeteneğiydi; fakat Türk

halkı kendisinden istenen muazzam yükümlülükleri yerine getirmeseydi bu yetenekler sonuçsuz kalırdı. Türkiye'yi ecelin pençesinden çekip kurtarma şerefini, halk ve onun lideri, aralarında paylaşmıştır.

Ancak bu, artık Osmanlı İmparatorluğu tarihinin bir parçası değil, imparatorluğun yerine kurulan devletlerden en genç ve en başarılı olanının tarihinde birinci bölümü teşkil etmektedir. Şimdi Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi siyasi ve sosyal yapısını incelememiz ve onun devlet adamlarının ilham kaynaklarını izlememiz gerekiyor. İmparatorluğun zinde günlerinde Yakındoğu ve Ortadoğu halklarına siyasi birlik ve barış büyüü aşıl原因 Osmanlı devlet adamlarına bunu yaptıran şey neydi? Halbuki bu halkların bizzat kendisi, bu durumla tam bir tezat teşkil edecek şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem kuruluşundan önce hem de dağılmasından sonra anarşinin pençesindeydiler.

Osmanlı İmparatorluğu üç belirgin miras devraldı. O, Müslüman Arap İmparatorluğu'nun vârisi olduğu gibi, Hıristiyan Roma İmparatorluğu'nun da vârisiydi ve Avrasya bozkırlarından küçük bir göçebe topluluk tarafından kurulmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu göçebe kurucuları mülteci idiler. Bunlar, onüçüncü asırda Moğol patlamasıyla bozkırlardan sürülüp ecnebi tarlalar ve şehirler dünyasına atılmışlardı. Bu, doğup büyüdüğü muhitler olan bozkırlardan arka arkaya çevredeki yerleşik topluluklara akın eden göçebe patlamaları içinde en şiddetlisiydi. Osman'ın babası Ertuğrul ve adamları, Moğol göçebelerinin pek çok kurbanından sadece bir kısmını teşkil ediyordu. Osmanlılar yeni bir ekonomik ve sosyal çevrede yeni bir hayata başlamak zorunda kaldılar; fakat beraberlerinde, yörüklerin hayatından miras kalma kurumları ve âdetleri de getirip, bunları karşılaştıkları yeni durumlara tatbik ettiler.

Her ne kadar asıl Osmanlıların göçebe dedeleri daha Müslüman Orta Asya ve İrandan Kuzeydoğu Anadolu'ya göç ederken Müslüman olmuşlarsa da, onların devraldıkları üç miras içinde Müslüman Arap İmparatorluğu'nun mirası belki de en önemsizini teşkil ediyordu. Abbasî Arap Hilafeti'nin Moğollar tarafından 1258'de sona erdirilmesini müteakip büyük küçük her mahallî Müslüman hükümdar, daha önce Arap İmparatorluğu'nun siyasi yöneticisi tarafından kullanılan "halife" unvanını alır oldu. Mesela Osmanlı padişahı I. Murad (1360-1389), halife unvanını kullanmaya başladı. Bağdat'taki hilafetin sona ermesinin ardından, Mısır'ın Memlûk yöneticileri, Kahire'de kukla halifeler olarak Abbasî hanedanının mülteciler şubelerini kurdular ve burada onlar adına Memlûkler hüküm sürmeye başladı. Aslında Memlûklar gâsıptı; bu ise idarelerini meşrulaştırmaya yarıyordu.

Mısır'ın Osmanlılar tarafından 1517'de fethinden ve son Kahireli Abbasî halifesinin 1543'te ölümünden sonra, Osmanlı padişahları, daha önce I. Murad'ın yaptığı gibi, kendilerine halife unvanını verdiler. Söz konusu unvanın bazı işlere yaradığının keşfedilmesi ise Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başlamasından sonra rastlar. Bu unvan, Osmanlı padişahına, gerileyen Osmanlı sınırlarının ötesindeki Sünnî Müslümanlar arasında –mesela Orta Asya ve İngiliz Hindistan'ında– bir nüfuz sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun kendilerine terk etmek zorunda kaldığı ve halkı Sünnî Müslüman olan ülkeleri ele geçiren Hıristiyan devletlerin yöneticileri, bütün Sünnî Müslümanların siyasi yöneticileri kim olursa olsun dinî liderlerinin "halife" sıfatıyla Osmanlı padişahı olduğu şeklinde yanlış bir inanişe sahiptiler. Osmanlı diplomasisi de bu durumdan yararlanmayı biliyordu. Hıristiyanlar, halife ile Sünnî Müslümanlar arasındaki ilişkinin papa ile Roma Katolik Hıristiyanları arasındaki ilişkiyle aynı olduğunu sanı-

yorlardı. Oysa halife, Hz. Muhammed'in sadece siyasi halefidir. Onun din konusundaki halefleri ise ulema, yani İslâm hukuku bilginleridir. Fikir birliğine vardıklarında ulemanın yapacağı açıklamalar, dinî konularda yetkili açıklamalardır; bu durumda halifenin söyleyeceği bir söz kalmaz.

Bununla beraber Rusya, İtalya ve Bulgaristan'la 1774, 1912 ve 1913'te imzalanan barış antlaşmalarının müzakerelelerinde; Osmanlı hükümeti, kaybedilen topraklardaki Sünnî Müslümanlar üzerinde Osmanlı padişahının halife olarak manevi otoritesinin devam etmesini öngören bir maddeyi kabul ettirmişti. Bu yüzdendir ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi 1922'de bir yandan padişahlığı (diğer adıyla sultan) kaldırırken, bir yandan da halife tayin etmişti. Fakat sonradan bu kukla makamın kendilerine sıkıntı vermeye başladığını fark ettiler; çünkü hilafetin gerçekte dinî değil, siyasi bir makam olduğunu ve bir cumhuriyet yönetimiyle beraber makul şekilde var olamayacağını her Müslüman biliyordu. Dolayısıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1924'te hilafeti de kaldırdı. Bu durum Hint Müslümanları arasında büyük bir üzüntüye yol açtı; fakat Türklerin haricindeki Müslümanlar, Osmanlı Türk halifesinden boşalan makama bir tayin de yapmadılar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Roma'dan devraldığı miras ise çok daha önemliydi. Daha önce savaşlarla harap olmuş bir bölgede barış ve birliği sağlayan diğer imparatorluklar –mesele Çin İmparatorluğu– gibi, Roma İmparatorluğu da tamiri imkânsız gözüken çöküntülerden sonra tekrar hayata dönme konusunda kayda değer bir kabiliyet sergiliyordu. Üçüncü asırda bir çöküş ve bir diriliş yaşadı. Yakındoğuda da yedinci yüzyılda ikinci bir çöküş ve diriliş geçirdi; onbirinci asırda bir üçüncüsünü, onüçüncü asırda da bir dördüncüsünü yaşadı. Ne var ki, Roma İmparatorluğu her seferinde tekrar dirilmişse de, yine her seferinde eski gücünden ve topraklarından bir kıs-

mını kaybetmekten kurtulamadı. Onüçüncü asırdaki dirilişi ise en zayıfıydı. 1182-1204'teki çöküşünden onbeşinci yüzyıl ortalarında son kalıntılarının (İstanbul, Peloponez Yarımadası, Trabzon) Osmanlılar tarafından ilhakına kadar Doğu Roma İmparatorluğu artık güçsüzdü. Eski müstemlekeleri parça parça olmuş ve anarşi içine düşmüştü ki, bu durum, ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda onların Osmanlılar tarafından tekrar toparlanmalarına kadar devam etti.

Son üç Bizans tarihçisinden ikisi –Khalkokondiles ve Kritopulos– olayların örgüsünü kurarken, Doğu Roma (diğer adıyla Bizans) İmparatorluğu'nun çöküşünü değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişini anlatmak suretiyle, tarih sezgilerini ortaya koymuşlardır. Yunanlar, Roma tarafından fet-hedilip de Hıristiyan olduklarından beri kendilerini Romalı (*Rhomaioi*) olarak adlandırıyorlardı. Roma İmparatorluğu'nu benimseyen Yunanlar, hâlâ kendilerini “Rhomaioi” olarak adlandırırılar. Avam lisanında ise modern Yunancanın adı “Rhomaika”dır. Araplar, Doğu Roma İmparatorluğu'na “Rum” adını vermiş, Osmanlılar, Güneydoğu Avrupa'da fethettikleri topraklara “Rumeli” demişlerdir. Osmanlı padişahlarına ise diplomatik haberleşmelerde, diğer Müslüman hükümdarlar tarafından “Kayser-i Rum” (*Caeser of Rome*) şeklinde hitap edilirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nu, Roma İmparatorluğu'nun Yakın ve Ortadoğu'daki beşinci dirilişi olarak almak; İmparator XI. Konstantin'in İstanbul'u Fatih Sultan Mehmed'in eline düşmekten kurtarmak için beyhude çabalarırken hayatını kaybettiği 1453 yılını da Roma İmparatorluğu'nun sona eriş tarihi olarak görmemek, tarih açısından daha aydınlatıcı olacaktır. Roma İmparatorluğu, 1922'de son “Osmanlı Kayser-i Rum'u” Vahideddin'in bir İngiliz savaş gemisiyle İstanbul'dan ayrılışına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamaya devam etmiştir.